

Рудакевич Олег Михайлович,
доктор політичних наук, доцент,
доцент кафедри філософії та політології
Тернопільського національного економічного університету.

ПРИНЦИП, ЩО РОЗКРИВАЄ СУТНІСНУ ОЗНАКУ НАЦІОНАЛЬНИХ СПІЛЬНОТ

В статті обґрунтовано національний принцип, який розкриває сутнісну ознаку та закономірність формування й функціонування національних спільнот. На його основі розроблено засади етнополітичної концепції нації.

Ключові слова: *нація, етнічна самоорганізація, політична самоорганізація, національний принцип.*

Рудакевич О. М. Принцип, раскрывающий существенный признак национальных общностей.

В статье обоснован национальный принцип, который раскрывает существенную черту и закономерность формирования и функционирования национальных общностей. На его основании разработаны положения этнополитической концепции нации.

Ключевые слова: *нация, этническая самоорганизация, политическая самоорганизация, национальный принцип.*

Rudakevych O. M. Principle that develops essential of national societies.

National principle that develops essential feature and regularity of formation and functioning of national societies is grounded in the article. Principles of ethnical and political concept of nation are developed on its bases.

Key words: *nation, ethnical self-organization, political self-organization, national principle.*

Вітчизняна та світова націологія понад два століття наполегливо шукає відповіді на питання про сутність національного феномена. Ця наука, як і будь-яка інша, спочатку повинна пройти емпіричний етап свого розвитку – період нагромадження фактичних даних та їх опрацювання, а далі – вийти на побудову теоретичної моделі нації. Визначення національної спільноти, які домінують у вітчизняній літературі, найчастіше зводяться до переліку основних очевидних рис об'єкта дослідження. Вони доступні для спостереження й оцінки національних спільнот, але залишають без відповіді питання про їхню сутність.

З початку XIX ст. у націології запанував концептуальний дуалізм регіонального характеру. Науковці й політики Західної Європи та Північної Америки дотримуються політичної версії національного феномену, а Центральної і Східної Європи – етнічної. Час від часу спалахує полеміка про те, на чий стороні правда. Ця розбіжність поглядів давно втомила диспутантів, і вони змирилися з тим, що кожен з них має свій резон. Однак, якщо існує один базовий термін “нація” для позначення різного типу спільнот, то й сутність відповідного явища повинна бути однією. В іншому випадку, кожна нація є спільнотою принципово іншого типу, яка володіє особливою сутністю. Чому б не вивести, крім західно- та східно-європейської моделей нації, ще й азійський, африканський чи південноамериканський типи

нації? Тому, не заперечуючи специфіки націй у регіонах світу, особливо тих, що належать до різних цивілізацій, і кожної з націй зокрема, все-таки варто продовжити дослідження цього питання, долаючи усталені стереотипи, ідеологічну упередженість та теоретичний нігілізм.

Ряд науковців (І. Кресіна, В. Крисаченко, М. Степико, О. Хорошилов та ін.) обґрунтовують необхідність розбудови в Україні нації політичного типу [7;14;15;16]. З такою ідеєю виступає більшість ліберальних партій України. Втім, в Україні є науковці і політики, які дотримуватися думки про змішану модель нації – українську етнополітичну націю як певну реальність та майбутнє українського соціуму. “...Українська нація, – зауважує відомий етнолог В. Кафарський, – відродилась як нація етнополітична і саме на етнічній (посилений політичним чинником) основі має відбуватись її подальший розвиток” [5, с. 53].

Однак, до ідеї поєднання етнологічної та політичної теорій нації чимало вітчизняних дослідників ставляться критично. Так, І. Кресіна, відстоюючи політичну модель модерної української нації, зазначає: “Спроби компромісу (йдеться про “спробу поєднати головні пріоритети етнічної та політичної концепцій нації і відповідних моделей” – *О. Р.*), на нашу думку, не мають продуктивної основи. Адже одна справа сума ознак у теоретичному визначенні нації і зовсім інша – концепція нації, що має стати основою етнополітики держави, низки законодавчих актів, документів теоретичного і практичного характеру” [7, с. 344].

Мета даної статті – обґрунтувати концепцію, яка б на новому теоретико-методологічному рівні поєднала політичну й етнологічну теорії нації і дала змогу сформулювати модель національної спільноти з ознаками універсальності.

Одним із виявів теоретичного рівня осмислення національного феномена є намагання сформулювати т. з. “національний принцип” – загальне правило формування і розвитку націй, яке діє, з одного боку, як об’єктивна закономірність у сфері національного, а з іншого, – є керівництвом до дії суб’єктів історичного процесу. Так, Е. Ренан, один із фундаторів психологічної теорії нації, зазначав: “Нація – це душа, духовний принцип. З двох речей, які є властиво однією, складається душа, цей духовний принцип. Одна в минулому, друга – в майбутньому. Одна – це спільне володіння багатим спадком, друга – спільна згода, бажання жити разом, користатися спільним і надалі неподільним спадком» [10, с. 118]. Е. Гелнер розпочинає працю “Нації та націоналізм” (1983 р.) фразою, яка стосується “націоналістичного принципу”. “Націоналізм, – зазначає він, – це політичний принцип, згідно з яким політична та національна одиниці мають збігатися” [2, с. 29]. Вчений звертає увагу на факти порушення цього принципу, наприклад, “коли правителі політичної одиниці належать до нації, до якої не належить більшість підданих” [2, с. 29].

Для творчого переосмислення етнологічної та політичної теорій нації, пошуку їх спільної основи ми застосували загальну теорію самоорганізації. Її перевага в тому, що вона охоплює всі форми руху матерії, в т. ч. біологічну й соціальну. Наша гіпотеза полягає в тому, що національний принцип відображає органічну єдність двох способів самоорганізації соціуму – етнічного (етнокультурного) та політичного, яка має наслідком принципово новий самоорганізаційний механізм – національний, а результатом його дії є новий тип людської спільності – нація. Розглянемо етнічний та політичний способи самоорганізації соціуму, їх взаємодію та взаємозв’язок.

Етнічність виражає особливі ознаки, “іншість” того чи іншого народу, які значною мірою зумовлюють та підтримують його консолідоване й автономне існування. Феномен етнічності тісно пов’язаний з культурою спільноти, адже вона завжди унікальна і тому володіє істотним етнічним потенціалом. Однак етнічність – поняття ширше, оскільки, по-перше, включає й неосоціальні (біологічні, географічні) за суттю явища і процеси, а, по-друге, крім культури, етнічні функції виконують також етнічна пам’ять, етнічна свідомість і самосвідомість, етнічна ідеологія тощо.

Етнологічна наука та похідні від неї дисципліни виробили низку понять, які, на нашу думку, розкривають сенс і механізми генези, організації та самоорганізації етносів, їхнє самоврядування, самовідтворення і самотрансформацію. Основні категорії, поняття й терміни, що висвітлюють їх, такі:

а) *інструментарій етнічної самоорганізації*: мова; етнічні цінності, символи, міфи, звичаї, традиції, ритуали, стереотипи; етнічна пам’ять, свідомість, самосвідомість, етнічний ім’я, мораль, досвід, культура, етнічна картина світу, етнічна ідеологія; непотизм, антропологічні, расові ознаки етносу, етнологенетика; адаптований етносом ландшафт, етнічний ареал тощо;

б) *форми етнічної самоорганізації*: плем’я, народність, нація; етнічна категорія, етнічна структура, етнічна асоціація, етнічна спільнота; етнофор, етнічний ім’я, етнолографічна група, етнічна меншина, етносоціальний організм, етнополітичний організм, суперетнос; етнічна автономія та ін.;

в) *способи етнічної саморегуляції*: етнічна адаптація, етнокультурний трансфер; етностарість, етноцентризм, етнократія, етнополітика, етнополітичний менеджмент; етнічний конфлікт, етнічна самоідентифікація, етнічна толерантність/інтолерантність, міжетнічна комунікація, ксенофобія, генетичні механізми саморегуляції, соціобіологічні закономірності;

г) *форми етнічного самовідтворення*: етнічна соціалізація, етнічна культура як матриця етнічного відтворення; культура міжетнічного спілкування; біогенетичне самовідтворення, соціобіологічні механізми репродуктивності;

д) *етнічна генеза, самотрансформація*: антропогенез, соціогенез, етнологенез, етнічне відродження, розвиток етносу, етнічна адаптація; етнічна сепарація, етнічна інтеграція, етнічна консолідація; трансформація форм етнічності, етнічна модернізація, етнокультурний трансфер, історичні форми етнічності [12].

До основних явищ і процесів етнічної самоорганізації, насамперед, належить етнічна картина світу, яка представлена в етнічній свідомості, етнічній самосвідомості й етнічній культурі, а також етнічна самоідентифікація, етноцентризм, авто- і гетеростереотипи та ін. До найважливіших самоорганізаційних процесуальних характеристик етнічності належить *самоідентифікація* її членів як спосіб існування та відтворення основних етнічних ознак народу. Смысл етнічності, за словами американського науковця П. Браса, саме полягає в етнічній ідентичності, суть якої в суб’єктивному, символічному застосуванні групою людей деяких аспектів культури для того, щоб виокремлювати себе серед інших груп [1, с. 263]. Етнічна група, яка самоідентифікує себе, є, таким чином, “суб’єктивно самосвідомою спільнотою” (П. Брас), яка встановлює певні критерії для входження в групу

та виходу з неї. Лише за цією ознакою етнічність може бути визначена як спосіб соціальної самоорганізації.

Послідовно дотримуючись ідеї про те, що нація – це етнічна спільнота, нами сформульований *етнічний принцип*, який розкриває сутність та механізм формування і розвитку етнічних спільностей [12]. Цей принцип як фундаментальний закон етнології вказує на те, що етнічні спільноти – племена, народності, нації – виникають і змінюються в результаті органічного поєднання біологічних і соціальних способів самоорганізації людських спільностей, їх коеволюції, яка буде продовжуватися, допоки існує *homo sapiens* на планеті Земля. З цієї т. з. доцільно вести мову й про етнічність, якою володіє нація (національну етнічність), а також про етнічні властивості політичної та правової культур.

Перехід до націй як нового типу етнічних таксонів пов'язаний з появою політичної сфери життєдіяльності людей, а отже, держави і права, що засвідчило генезу принципово нового способу самоорганізації. Враховуючи це, *націю можна визначити як людський соціобіологічний організм, який виник, функціонує і розвивається шляхом поєднання етнічної та політичної самоорганізації на певній території планети Земля*. Таким чином нація «вписується» у загальну ідею етнічного принципу і разом з тим вимагає його нової концептуалізації на стадії формування національних спільнот.

Для розгляду суті політичної самоорганізації, спочатку з'ясуємо сутнісні риси політичного об'єднання людей. В зв'язку з цим зауважимо, що останнім часом проблема концептуалізації політичного співтовариства стала об'єктом уваги вчених [6; 9]. Як резонно зауважує російський дослідник В. Кот, – “ідея політичного співтовариства здається очевидною. Однак ця очевидність ще не творить наукового поняття, яке дало б змогу виділити об'єкт пізнання політичної науки.” [6, с. 104].

Узагальнюючи погляди науковців на особливості політичних спільнот, та, звертаючи увагу на ті аспекти, які пов'язані із національними утвореннями, виокремимо суттєві риси політичних співтовариств:

члени самоорганізованого політичного співтовариства мають політичні права і обов'язки, добровільно виконують їх, проявляючи ініціативу в публічній сфері. Їхня праця набуває колективного характеру і переслідує спільну мету;

характеризується певною самосвідомістю (усвідомленням ознак свого формування, його цілей тощо) та ідентифікує себе в середовищі подібних утворень. Політична етнічність, яка формується на основі політичної культури, дає змогу співтовариствам відмежовуватись від інших утворень та консолідуватись на основі солідарності, спільних норм життєдіяльності, політичних цінностей і цілей;

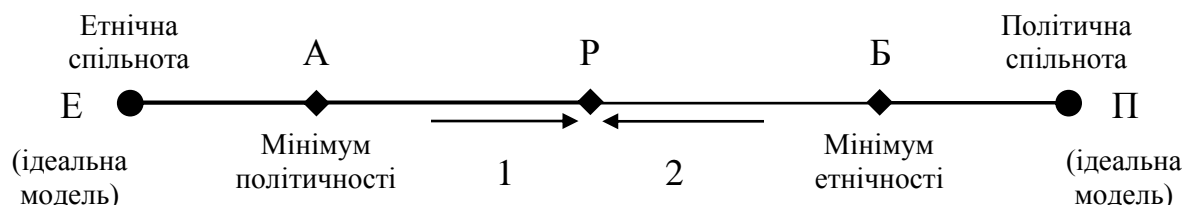
політичне співтовариство як суспільний феномен передбачає спільну політичну діяльність на основі поділу праці між своїми членами, наявність органів управління і влади, засобів примусу для дотримання членами громади встановлених норм і обов'язків;

істотно впливає на діяльність своїх членів у інших сферах суспільного життя – економічній, соціальній, релігійній тощо, діє як координуюча і спрямовуюча сила; політичне співтовариство також об'єднує зусилля з іншими співтовариствами – виробничими, культурно-освітніми тощо, співпрацює з ними задля блага територіальної громади;

політична самоорганізація співфункціонує з етнічною (етнокультурною) підсистемою соціуму. Якщо перша забезпечує, в основному, вертикальну інтеграцію соціуму, то друга (етнічна, етнокультурна, етносоціальна) – горизонтальну. В результаті синергійного поєднання політичної та етнічної самоорганізації виникає ефект національного соціуму – формується нація як органічна універсальна спільнота. Завдяки формуванню власної держави, вона забезпечує суверенітет на підвладній території та в міжнародних відносинах.

Важливо також звернути увагу на феномен т. з. політичного націоналізму. Його породила Велика Французька революція XVIII ст., яка стала виявом протесту народу проти застарілого суспільного ладу та прогнилої монархічної форми правління. За таких умов концепт нації виходить на перший план як фундаментальна політична категорія. Вважається, що для такої нації значення мають не стільки етнокультурні особливості членів спільноти, як громадянські права усіх, хто населяє французьку державу. “Для тих, хто творив французьку революцію, – зазначає Ю. Каменка, – ...нація була політично-адміністративною одиницею, сукупністю осіб, які могли б спільно брати участь у політичному житті завдяки тому, що розмовляли однією мовою і були етнічно споріднені” [4, с. 223]. Отже, громадянський чи політичний націоналізм як ідеологія дійсно робить наголос на політичних якостях нації. Разом з тим, відзначається роль етнічних атрибутів для функціонування оновленого політичного організму: мови, традицій, етнокультурної спорідненості тощо.

Вітчизняні дослідники здебільшого не звертають належної уваги на той факт, що т. з. етнічна та політична нації – не є “чисті”, суто етнічні та політичні спільноти. Усі вони “змішані” з двох причин: 1) завдяки сутнісному чиннику, згідно з яким будь-яка нація – це поєднання політичних та етнічних засад; 2) через історичні обставини, коли формування новітніх націй відбувалося чи то на етнічній, чи на політичній основі, доповнившись згодом іншим – політичним чи етнокультурним – чинником. Схематично співвідношення концептуальних моделей політичної та етнічної націй, їх взаємозв’язок показано на рис. 1. [11, с. 98–99].

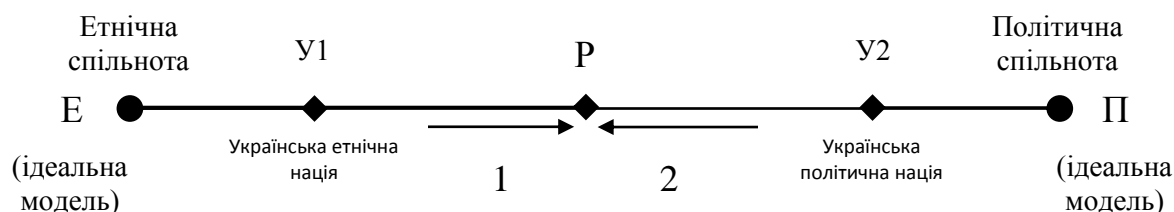
Рис. 1. Взаємозв’язок та динаміка етнічної та політичної моделей нації

Крайні точки відрізка ЕП символізують ідеальні гіпотетичні моделі етнічної та політичної спільноти, коли в них відсутній протилежний компонент самоорганізації: в етносі – політичний, у політичному співтоваристві – етнічний. Такі спільноти нежиттєздатні: етнос, позбавлений політичної складової, перебуває у стані т. з. “етнічної

маси” (І. Франко), а держава без культурної основи може утримуватися лише суворими законами й силовими засобами. Точки А і Б характеризують відповідно етнічну та політичну нації, в яких присутній необхідний мінімум іншого способу самоорганізації, що дає змогу цим спільностям забезпечувати менш-більш стабільне й демократичне функціонування. Стрілка “1” означає формування етнополітичної нації, в якій етнокультурна самоорганізація має давню історію і є домінуючою відносно політичної (наприклад, польська чи угорська нації), а стрілка “2” – генезу політикоетнічної нації, яка опирається перш за все на політичні чинники життєдіяльності (наприклад, американська в США та канадська нації). Точка Р характеризує націю, в якій політичні та етнічні способи самоорганізації врівноважені. Реально існуючі нації розташовані на відрізку АБ. Точка, яка відповідає певному станові нації, може рухатися вправо чи вліво під впливом внутрішніх або зовнішніх чинників.

Коли ж національна держава включає основний державотворчий етнос і доволі чисельні національні меншини та коли в момент утворення держави вже існувала етнічна нація домінуючого етносу, в такому соціумі відбуватиметься два націєгенетичні процеси – 1) зміцнення та розвиток базової етнічної нації та 2) формування модерної нації з усіх етнонаціональних груп, що населяють державу, яку можна кваліфікувати як політичну націю. Ці два націєтворчі процеси накладаються один на одного, взаємодіють між собою, в результаті чого формується нація змішаного типу – етнополітична нація. Саме це характеризує етнополітичну динаміку в суверенній Україні, яка за типологією етнополітичних географів відноситься до “переважно моноетнічних держав”. У таких державах понад 80 % території – ареал розселення одного етносу за наявності порівняно невеликих ареалів компактно розселених етнічних меншин. При цьому частка державотворчого етносу в абсолютній чисельності населення становить 65 %, а розселення етнічних меншин має переважно малокомпактний та дисперсно-змішаний характер (Білорусь, Молдова, Румунія, Словаччини, Туреччина, Фінляндія, Франція та ін.). В Україні за даними перепису населення 2001 р. етнічні українці становили 77,8 % і були в чисельній більшості майже на 95 % території держави. Тоді ж показник етнотериторіальної мозаїчності дорівнював 0,10, що є характерним для етнічно моноареальних держав [3, с. 59, 222–223]. Динаміка української етнічної та політичної націй представлена на рис. 2.

Українська етнічна нація, завдяки сформованій національній культурі та наявності власної держави й інститутів громадянського суспільства (патріотичних партій та громадсько-політичних організацій), перебуває в точці У1 і ця точка продовжує рух у напрямі до точки Р, що означає зростання політичної зрілості й організованості етнічних українців.

Рис. 2. Взаємозв'язок та динаміка української етнічної та політичної націй

Українська політична нація, яка цілеспрямовано почала формуватися в суверенній Україні, перебуває у точці У2 і ця точка, хоч і повільно, також рухається до точки Р. Етнокультурна самоорганізація політичної нації представляє собою функціонування набутого у спільній життєдіяльності досвіду і традицій народами, що проживають на українській етнічній території тривалий час. Окрім того, етнокультурна сфера політичної нації містить цінності української етнічної нації та національних меншин, а також загальнолюдські цінності щодо яких досягнуто консенсусу в спільному житті. Політична самоорганізація української політичної нації також базується на державній владі й місцевому самоврядуванні, адже Україна як національна держава, разом з тим є загальнонародною демократичною державою, тобто державою всіх громадян, незалежно від їх національної приналежності. Слід також мати на увазі функціонування і взаємодію політичних та політизованих інститутів громадянського суспільства, створених як окремими етнічними групами, так і спільними зусиллями громадян різних національностей.

Між точками У1 та У2, які символізують українську етнічну та українську політичну нації, існує певна динамічна рівновага, яка відповідає співвідношенню політичних сил та досягнутому компромісу між етнонаціональними групами в Україні. Однак ця рівновага може набирати нового змісту, внаслідок розвитку цих національних утворень, або перебувати у кризовому стані, якщо етнічна та політична нації будуть розвиватися всупереч засадам однієї із них. Саме така криза виникла, коли певні політичні сили у парламенті за підтримки органів державного управління прийняли закон про засади мовної політики, який підриває повноцінність української мови як державної і загрожує як українській етнічній нації, так і консолідованому існуванню української політичної нації.

Важливо підкреслити, що просування українського соціуму до точки Р не означає розмивання української етнічної нації та національних меншин. Навпаки, в умовах демократії вони будуть утверджувати свій етнокультурний та політичний статус, хоча у все більшій мірі відбуватиметься взаємодія і взаємозбагачення етнонаціональних культур та формування спільних механізмів політичної самоорганізації.

Про поєднання етнічного та політичного “концептуальних вимірів” у функціонуванні нації зауважує Е.Сміт. “Як дивитись концептуально, – зазначає він, – нація має поєднувати дві низки вимірів, з одного боку, громадянські і територіальні, а з другого – етнічні й генеалогічні, причому в кожному випадку в різних пропорціях. Саме завдяки багатовимірності національна ідентичність стає такою гнучкою, неподатливою силою в сучасному житті й у політиці і може ефективно поєднуватись з іншими могутніми

ідеологіями і рухами, не втрачаючи власного характеру” [13, с. 24–25]. Незважаючи на сказане, Е. Сміт у своїй етнологічній концепції нації наголошує на тому, що етнос і нація – це “дві окремі концепції і дві різні історичні формації” [13, с. 49]. Якщо в Е. Сміта етнос передреує нації і становить її основу, то наша принципова позиція полягає у тому, що нація, незалежно від того – формувалась вона з народності чи з державної спільноти – є етнічною спільнотою вищого рівня етносоціоцивілізаційного розвитку людства.

Слід підкреслити ще раз, що політичний та етнічний (етнокультурний) компоненти національної спільноти, поєднуючись, зумовлюють синергійний ефект, суть якого в тому, що їх спільне функціонування істотно перевищує етнічну та політичну самоорганізацію, окремо взятих. Політична система нації, її головний інститут – національна держава – сприяє національній мові як необхідному засобу комунікації членів спільноти, надаючи їй статусу державної; держава, її освітня система, ЗМІ, військо, органи державного управління та місцевого самоврядування здійснюють важливу роботу з формування національної свідомості та історичної пам’яті народу, утвердження ідей, цінностей, принципів державного та суспільного ладу.

З іншого боку, етнокультурна система озброює політичне співтовариство та його політичну систему історичним досвідом, перевіреними часом традиціями, знаннями та уявленнями, формує національну мрію та національну ідею, яка об’єднує народ у боротьбі за втілення ідеалів і цілей. Етнокультурна система соціуму легітимізує політичну владу, формує лояльне ставлення до неї, заохочує до участі в управлінні державними і суспільними справами, формує національну ідеологію як необхідну основу державної стратегії і тактики та підтримує належний рівень патріотизму.

Оскільки існує два всеохоплюючі (охоплюючи всі сфери суспільного життя) способи самоорганізації – етнічний і національний – і перший є базовим для другого, то стає зрозумілим взаємозв’язок і співвідношення етно- та націєгенези, з ослабленням політичної самоорганізації, а отже, й національної самоорганізації соціуму, продовжує діяти більш глибинний і стійкий механізм єднання і саморегулювання народу – етнічний. Тому, як показує історія різних народів світу, етногенез неперервний, а націєгенез може перериватися чи розвиватися стрибкоподібно.

Отже, ми висунули і обґрунтували ідею *національного принципу*, суть якого в тому, що нація формується і функціонує як процес і наслідок діалектичного поєднання етнічного і політичного способів самоорганізації соціуму. Цей принцип поєднує головні ідеї етнічної та політичної теорій нації і відкритий для творчого використання засад інших її концепцій, осмислення давніх і сучасних фактів націєбуття. В цьому полягає перспектива подальшого проникнення в сутність національного феномену, в т. ч. осмислення націєтворчого процесу в Україні.

Література

1. Брас П. Р. Етнічні групи і формування етнічної ідентичності // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К., 2000. – С. 262–267.
2. Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм / Пер. з англ. – К.: Таксон, 2003. – 300 с.

3. Дністрянський М. С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики : моногр. / М. Дністрянський. – Львів : Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – 490 с.
4. Каменка Ю. Політичний націоналізм: еволюція ідеї // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К., 2000. – С. 216–234.
5. Кафарський В. Українська політична чи етнополітична нація? / В. Кафарський // Політичний менеджмент. – 2006. – № 4. – С. 44–54.
6. Кот В. С. Концептуалізація політичного союзу // Поліс. – 2006. – № 1. – С. 104–109.
7. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітичний аналіз) : моногр. / І. Кресіна. – К. : Вища шк., 1998. – 392 с.
8. Майборода О. М. Нації етнічні та політичні: оманливе розрізнення // Політичний менеджмент. – 2004. – № 5. – С. 15–22.
9. Панов П. В. Политическое сообщество и институционализация // Поліс. – 2007. – № 1. – С. 94–103.
10. Ренан Е. Що таке нація? // Націоналізм. Антологія / Упорядн. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 107–120.
11. Рудакевич О. М. Національний принцип: етнополітична концепція нації : моногр. / О. М. Рудакевич. – Тернопіль : Вид-во ТНЕУ «Економічна думка», 2009. – 292 с.
12. Рудакевич О. М. Етнічний принцип самоорганізації людства / О. М. Рудакевич // Нова парадигма: [журнал наукових праць] / [гол. ред. В. П. Бех]. – Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова ; Творче об'єдн. «Нова парадигма». – Вип. 79. – К., 2008. – С. 92–101.
13. Сміт Е. Д. Національна ідентичність / Е. Д. Сміт ; [з англ. пер. П. Таращук]. – К. : Основи, 1994. – 223 с.
14. Степико М. Українська політична нація: проблеми становлення / М. Степико // Політичний менеджмент. – 2004. – № 1. – С. 19–29.
15. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / Крисаченко В. С., Степико М. Т., Власюк О. С. та ін. / За ред. В. С. Крисаченка. – К. : НІСД, 2006. – 632 с.
16. Хорошилов О. Українська політична нація: сценарій конституювання / О. Хорошилов // Політичний менеджмент. – 2004. – № 5. – С. 23–30.

Рудакевич О. М. Принцип, що розкриває сутнісну ознаку національних спільнот / О. М. Рудакевич // Українська політична нація: проблеми становлення / за заг. ред. М. М. Розумного. – К.: НІСД, 2012. – С. 57–66.